

Історія

УДК [328.1(477):338.45:351.864]”1990/1991”

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17162453>

Оборонно-промисловий комплекс у діяльності Верховної Ради УРСР: між спадщиною СРСР і формуванням національної безпеки (1990–1991 рр.)

Володимир Старка,

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Олег Костюк,

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів,
Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5610-0375>

Прийнято: 21.08.2025 | Опубліковано: 31.08.2025

***Анотація.** Дана наукова стаття присвячена аналізу місця оборонно-промислового комплексу (ОПК) у діяльності Верховної Ради Української РСР у 1990–1991 рр. Показано, що в умовах українського державотворення тодішня політична еліта мусила зробити вибір між збереженням радянського спадку та підпорядкованості союзному Центру і формуванням власної системи національної безпеки. Проаналізовано і надано оцінку парламентським дискусіям, що розгорталися між опозиційною «Народною*

Радюю» та комуністичною більшістю «Групи 239». З'ясовано, що саме проблеми конверсії підприємств оборонної промисловості стали одним із ключових маркерів різноманіття політичних орієнтацій у парламенті.

Звернено увагу на те, що у візії демократичної опозиції підпорядкування підприємств ОПК стало складовою процесу становлення національних Збройних Сил і розглядалося як важливий компонент реального державного суверенітету. Крім того депутати обстоювали необхідність не лише зменшити витрати на оборону та утримання підприємств ОПК, але й їхньої переорієнтації на виробництво товарів широкого вжитку, що була продиктована специфікою соціально-економічних умов. Своєю чергою комуністична більшість балансувала між лояльністю до союзного Центру і необхідністю реагувати на зростаючий суспільний запит щодо економічної та політичної самостійності Української РСР.

У статті на основі парламентських виступів простежено трансформацію підходів до функціонування ОПК, проблемні питання і явища у військово-промисловій галузі та шляхи їх вирішення. Окреслено генезу ідеї власності й підпорядкованості об'єктів ОПК на території республіки починаючи від збереження контролю з боку союзного Центру до ідеї переведення їх у підвітність республіканським органам влади, зокрема Верховній Раді УРСР. Показано, що дискусії навколо питань ОПК стосувалися не лише економічного чи соціального, але й передусім політичного вимірів. Поряд із спробами інтеграції оборонної індустрії в економіку через її конверсію, існувало розуміння її важливості для посилення обороноздатності як компоненту з майбутньої незалежної держави.

Зроблено висновки про те, що в умовах проголошення Декларації про державний суверенітет Української РСР відбувався не лише пошук ефективних моделей управління підприємствами ОПК, але й зародження національного політичного консенсусу щодо потреби в зменшенні залежності

від союзного Центру, а дебати навколо майбутнього підприємств оборонної промисловості стали важливою складовою державної політики безпеки ще до офіційного відновлення незалежності України.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, національна безпека; конверсія, державотворчі процеси, військове виробництво.

The Defense-Industrial Complex in the Activities of the Supreme Council of the Ukrainian SSR: Between the Soviet Legacy and the Formation of National Security (1990–1991)

Volodymyr Starka,

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Department of History of Ukraine,

Archaeology and Special Branches of Historical Studies,

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Oleh Kostiuk,

PhD in History,

Deputy Director for Research,

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5610-0375>

Abstract. *This article examines the role of the defense-industrial complex (DIC) in the activities of the Supreme Council of the Ukrainian SSR in 1990–1991. It demonstrates that in the context of Ukraine's state-building process, the political elite was compelled to choose between preserving the Soviet legacy and subordination to the Union Center, on the one hand, and developing its own system*

of national security, on the other. The study analyzes and evaluates parliamentary debates between the opposition “People’s Council” and the communist majority “Group 239.” It is shown that the issue of converting defense industry enterprises became one of the key markers of divergent political orientations within the parliament.

Particular attention is paid to the fact that, in the vision of the democratic opposition, placing defense industry enterprises under republican authority was viewed as part of the formation of national Armed Forces and as an essential element of genuine state sovereignty. Opposition deputies also advocated not only reducing defense spending and the maintenance costs of defense enterprises, but also reorienting them toward the production of consumer goods, a demand dictated by specific socio-economic conditions. The communist majority, in turn, sought to balance loyalty to the Union Center with the growing societal demand for economic and political autonomy of the Ukrainian SSR.

Based on parliamentary speeches, the article traces the transformation of approaches to the functioning of the defense-industrial sector, its problematic aspects, and proposed solutions. It outlines the evolution of the idea of ownership and subordination of defense enterprises on the republic’s territory: from preserving control by the Union Center to the concept of transferring them under the jurisdiction of republican authorities, particularly the Supreme Council of the Ukrainian SSR. The debates around the DIC concerned not only economic or social aspects but above all political dimensions. Alongside attempts to integrate the defense industry into the national economy through conversion, there emerged a recognition of its significance for strengthening defense capacity as a component of the future independent state.

The article concludes that, in the context of the adoption of the Declaration on State Sovereignty of the Ukrainian SSR, the debates revealed not only a search for effective models of managing defense enterprises but also the emergence of a

national political consensus on the need to reduce dependence on the Union Center. These discussions on the future of the defense industry thus became an important element of Ukraine's security policy even before the formal restoration of independence.

Keywords: *defense-industrial complex; national security; conversion; state-building processes; military production.*

Постановка проблеми. В умовах трансформації політичної системи Радянського Союзу та фундаментальних викликів державотворення суверенної України одним із головних питань у діяльності Верховної Ради Української РСР XII скликання, нині відомої як Верховна Рада України І скликання, стали питання навколо оборонно-промислового комплексу (ОП¹)[1]. Будучи складовою загальносоюзної структури, повністю інтегровані в економіку та систему безпеки СРСР тисячі підприємств оборонної промисловості на території України становили значну частину промислового потенціалу республіки². У той же час вони залишалися інструментом політичного та економічного впливу з боку союзного Центру. Парламентські дискусії навколо теми ОПК стосувалися не лише економічних проблем конверсії, власності чи підпорядкування підприємств, а відображали передусім соціально-політичні запити суспільства на демократизацію повсякденного життя. Українські парламентарі фактично опинилися перед необхідністю визначити статус підприємств, що залишалися в орбіті союзного командування, але водночас розташовувалися на території республіки та мали

¹ Український оборонно-промисловий комплекс (ОПК, це поняття стало використовуватися замість поняття ВПК з огляду на неагресивний характер зовнішньої політики України) виник як уламок ВПК СРСР і на поч. 1990-х рр.

² Термін військово-промисловий комплекс (ВПК) зазвичай поширений у західному дискурсі та підкреслює характер взаємодії армії, промисловості та політичних інституцій. Поняттю оборонно-промисловий комплекс (ОПК) надають перевагу у радянській та пострадянській традиції акцентуючи таким чином на галузевій або виробничій структурі забезпечення збройних сил.

потенціал для розвитку національної економіки й обороноздатності, посилюючи таким чином самостійність України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії станом на сьогодні існує чимало наукових праць, які присвячені розвитку ОПК України. У більшості з них розвиток української оборонної промисловості розглядають у контексті розвитку не лише оборонної але й безпекової політики держави. Так у роботах академіка В. Горбуліна проаналізовано оборонну політику України на початку ХХІ століття [2], зокрема показано динаміку розвитку українського ОПК. В іншій своїй праці дослідник дає практичні поради щодо успішного стримування натиску агресора, пропонуючи одним із таких шляхів ріст оборонного потенціалу країни, створення і розвитку асиметричного арсеналу стримування російської або будь-якої іншої потенційної агресії [3]. Еволюцію вітчизняного ОПК в умовах російської агресії проти України починаючи з 2014 р. показали у своїх працях О. Волович [4] та В. Бадрак [5, 6]. Останній разом із своїм колегою С. Згурецем, також окреслив сучасні проблеми реформування оборонного потенціалу українського оборонно-промислового комплексу [7].

У аналітичній записці Р. Бондарчука [8] ґрунтовно показано роль і місце ОПК в системі національної безпеки та оборони України, а також окреслено його можливості у розробці конкурентоспроможної продукції оборонного призначення. Такій же темі приділяє свою увагу О. Сальнікова [9]. Вітчизняні науковці В. Гмиря, В. Нікітченко та О. Костюк [10] вказують на важливість оборонної промисловості у забезпеченні національної безпеки та виділяють її як ключову складову оборонно-промислового комплексу країни. Стан та пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу України в умовах дії воєнного стану уже в умовах широкомасштабного вторгнення з боку РФ став предметом розгляду В. Шемаєва, А. Онофрійчука та П. Толоч [11]. Дослідники

демонструють потенціал розвитку ОПК України на основі партнерської взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічному аспекту функціонування та розвитку вітчизняної промисловості, а отже і забезпечення національної безпеки держави під час воєнного стану та повоєнної неоіндустріальної модернізації присвячена робота О. Амоші [12]. У праці В. Рижих та П. Богуцького [13] містяться практичні поради щодо першочергових заходів удосконалення організації державного управління оборонним сектором економіки України. Також питанням державного планування та прогнозування функціонування військово-промислового комплексу присвячене дослідження С. Полторака [14].

В. Дричик [15] та О. Левчук [16] приділяють увагу організаційно-правовому забезпеченню системи воєнної безпеки з точки зору публічного управління, а також виокремлюють тенденції у розвитку ОПК України в умовах відбиття збройної агресії РФ. До проблем повоєнного відновлення українського ОПК звернена розвідка О. Письменного, С. Кречко, А. Бестюк [17]. У працях О. Кам'янецької [18], В. Бегми [19], А. Шевцова [20] фахівці звертають увагу на розвиток підприємств оборонно-промислового комплексу в умовах існування незалежної України та їх вплив на формування національної безпеки.

Тематично та хронологічно близькими до заявленої теми дослідження є наукові публікації О. Куцьки [21] та І. Звонко [22]. Зокрема дослідниці демонструють низку чинників, які, на їхню думку, впливали на формування оборонної галузі. Серед них виокремлюють перехід від планових принципів управління економікою до ринкових, зміну методів керівництва, несформовану нормативно-правову базу, розрив замкнених циклів виробництва. О. Куцька взагалі пропонує авторську періодизацію

функціонування оборонно-промислового комплексу України за тридцять років її незалежності [21].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У той же час попри наявну досить солідну історіографію тематики ОПК поза увагою дослідників залишилося вивчення його впливу на забезпечення суверенітету держави. Крім того фактично немає наукових студій присвячених висвітленню питань ОПК в діяльності вітчизняного політикуму, особливо на початкових етапах становлення української незалежності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідження місця оборонно-промислового комплексу як стратегічного ресурсу та інструмента політичного впливу у діяльності Верховної Ради УРСР в умовах обговорення та прийняття Декларації про державний суверенітет Української РСР та напередодні проголошення державної незалежності України у 1990–1991 рр. Окреслена тема є актуальною для дослідження не тільки у розрізі вивчення історії українського державотворення, але й для осмислення тягlosti безпекових викликів, які постали перед нашої держави в наступні десятиліття. В умовах російсько-української війни ця проблематика набуває додаткового значення, оскільки дає змогу не лише відтворити історичну логіку ухвалення політичних рішень, а й простежити довготривалі наслідки відсутності політичної волі у галузі реформи власної оборонної промисловості на початковому етапі незалежності, сприяє кращому розумінню витоків сучасних безпекових викликів та важливості інституційних рішень у сфері національної оборони.

Для розв'язання поставлених завдань застосовано класичні історичні та допоміжні методи, зокрема: хронологічний метод, що дозволив відстежити динаміку розвитку дискусій навколо питань ОПК; проблемно-тематичний метод, який дав можливість виокремити ключові теми стосовно ОПК та простежити простеження їх обговорення у парламентських дискусіях; метод

інституційного аналізу за допомогою якого Верховна Рада УРСР розглядалася, як політичний інституту що вперше формував державну оборонну політику.

Виклад основного матеріалу. Кінець 1980-х рр. ознаменувався загостренням системної кризи радянської економіки. Однією з її ключових ознак були дисбаланси в промисловому секторі, що виникли внаслідок надмірної централізації управління, відсутності ринкових стимулів та збереження планового розподілу ресурсів. Поряд із падінням ефективності господарської системи й гострими структурними диспропорціями промисловості, визначальним чинником економічної кризи в державі був непосильний тягар військових витрат та утримання величезного оборонно-промислового комплексу. Такий стан речей не лише підривав фінансову стабільність держави, а й обмежував можливості розвитку цивільних галузей. Ба більше, пріоритетність військових замовлень у структурі промисловості спричинило т.зв. «перекоси» у виробництві, коли більшість науково-технічного потенціалу використовувалось в оборонній сфері, тоді як цивільний сектор відчував хронічне недофінансування. В умовах технологічного відставання цивільних галузей, дефіциту споживчих товарів та неефективності виробництва радянська економка дедалі глибше занурювалась у стагнацію.

На тлі чергової розрядки відносин із США та оголошеної генсеком СРСР М. Горбачовим перебудови радянської економіки у 1988 р. було започатковано військову реформу ціллю якої була оптимізація оборонних витрат. Військове виробництво в 1989–1990 рр. передбачалося скоротити на 20%, а вивільнені у такий спосіб потужності оборонних підприємств задіяти у вирішенні соціально-економічних проблем, зокрема зменшення дефіциту споживчих товарів. Як наслідок, станом на 1989 р. обсяги їх виробництва оборонними підприємствами СРСР становив майже 40 млрд рублів, що становило близько 15% від усіх вироблених у країні та 32% від загального

обсягу виробництва з галузі ОПК. Головним пріоритетом започаткованої у цей час конверсії³[23] стало виробництво силами «оборонки» продукції для легкої та харчової промисловості, а також обладнання для торгівлі, громадського харчування та охорони здоров'я. Однак, на практиці тотальне недофінансування започаткованої реформи ОПК, неготовність економіки до ринкових відносин та технічна неконкурентність радянських товарів, обернулося обвалом виробництва в суміжних галузях.

Очевидна неспроможність керівництва СРСР подолати кризові явища в союзній державі спонукали республіканських лідерів вести пошуки власних концепцій виходу із цього становища [24, с.399]. На цьому тлі політика «гласності» в межах горбачовського «курсу на перебудову» дала поштовх розвитку національно-патріотичних сил у межах тогочасного СРСР, зокрема в Українській РСР, яку через жорстку політику русифікації й денаціоналізації очільника Компартії України В. Щербицького не випадково називали «заповідником застою» [25, с.62]. Динамічні суспільно-політичні та економічні трансформації на хвилі зростання громадської активності змінили політичне обличчя республіки. У той час, коли союзний центр намагався зберегти контроль над економікою, армією, фінансами, республіканські еліти прагнули більшої самостійності «на місцях». Дедалі частіше звучали заклики про необхідність розширення повноважень республіки, передусім перерозподілу влади з союзним центром. Поглиблення соціально-економічної кризи також супроводжувалося посиленням впливу національно-патріотичних сил та виникненням неформальних громадських об'єднань – основи майбутніх опозиційних партій та рухів [26, Арк.127–130].

Під тиском громадськості вибори депутатів до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад у березні 1990 р. стали першими порівняно демократичними

³ Конверсія – перепрофілювання підприємств військово-промислового комплексу (ВПК), виробничих потужностей або невиробничих об'єктів, які за своїм цільовим призначенням були спроектовані та побудовані, оснащені спеціалізованим устаткуванням, технологіями, кадрами для виробництва, обслуговування чи експлуатації лише військової техніки.

парламентськими виборами радянського періоду. Вибори відбувалися в умовах протистояння між демократичним табором, більшість якого обстоювала республіканський суверенітет, та комуністами. Серед останніх чітко виокремились прибічники реального федералізму в побудові СРСР та плюралізму форм власності, ортодоксальна частина, а також партійна номенклатура, яка намагалася використати ріст національно-патріотичного усвідомлення у власних інтересах. Слід зауважити, що передвиборча кампанія на початку 1990 р. стимулювала поширення в суспільстві багатьох ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені до публічного обговорення. На порядку денному постали питання змін в економічній сфері та політичній системі, а згодом і утвердження української державності. Україна мала одну з найпотужніших індустріальних систем у СРСР, що створювало об'єктивні передумови для самостійної економічної політики, включно з експортом і міжнародними зв'язками. Водночас понад 90% господарських рішень приймалися загальносоюзними органами розташованими у Москві. Погіршення соціально-економічної ситуації поряд із послабленням позицій союзного Центру впливали на радикалізацію настроїв та вимог населення щодо виходу республіки з-під цього диктату із збереженням контролю над ресурсами й виробничим потенціалом.

За результатами виборів із 442 обраних депутатів Верховної Ради 111 належали до «Демократичного блоку». У парламенті було сформовано опозицію – Народну Раду, яку очолив академік І. Юхновський. Лідером комуністичної більшості – «Групи 239» було обрано О. Мороза. Обрана у результаті конкурентної багатопартійної боротьби від початку своєї діяльності Верховна Рада вийшла за межі традиційного «дорадчого» органу радянської моделі й почала розширювати права республіки у політичній, економічній та культурній сферах. Широкого обговорення набули питання співвідношення повноважень Української РСР й союзного Центру. В рамках дискусій навколо

політичного статусу республіки особливої ваги набули питання переходу від планової економіки до елементів ринкових відносин та підвищення самостійності УРСР у фінансово-економічній сфері.

Українська РСР станом на 1990 р. залишалася складовою командно-адміністративної економіки СРСР з централізованої системою управління. Маючи надзвичайно розгалужений і потужний ОПК (понад 700 підприємств, де працювало близько 2,5 млн людей) вона зіткнулася з проблемою переорієнтації військових підприємств на випуск цивільної продукції. Ба більше, низку депутатів обурював той факт, що з України відрахування йшли до союзного Центру, який вже потім вирішував пріоритетність напрямків фінансування. Лунали твердження, що підприємствах розташованої в Українській РСР оборонної промисловості СРСР працює біля 40-45% від загальної кількості працюючого населення республіки. І це тоді, коли в держбюджет України з усіх відрахувань надходило лише 10% [27]. Тут слід зауважити, що для більшості видів оборонної продукції в Україні не було закінченого циклу виробництва. Станом на 1990 р. питома вага замкнених виробництв оцінювалася в 18–20% від загальносоюзного рівня. У складі СРСР Україна випускала 17% продукції ОПК, стабільно працювали 1840 підприємств та дослідницьких центрів, які охоплювали близько 2,7 млн. людей [28, с.9]. Народний депутат та академік НАН Української РСР І. Юхновський зазначав, що окремі галузі, особливо пов'язані з обороною, різко йдуть вперед у той час як темп у сільського господарства і місцевої промисловості «безнадійно відстають»: «В науці, медицині сильний ривок в теоретичних дисциплінах і велике відставання в експерименті» [29].

Конверсію підприємств ОПК, яку депутат від демократичної опозиції С. Правденко під час одного з виступів іронічно назвав «конвульсією» [30], на думку більшості депутатів слід було проводити з врахуванням особливостей наявних унікальних технологій. А це мало перевести реалізацію та контроль

над програмою «на місця». Українські заводи потенційно могли стати базою для виробництва сучасної цивільної продукції. Однак десяткам тисяч працівників ОПК, які будували ракети, авіацію, кораблі та електроніку, загрожувало безробіття через скорочення оборонних замовлень. Відтак, республіканська влада першочергово була зацікавлена у якісному та дієвому вирішенні проблеми. Однак у візії більшості українських парламентарів, як з боку опозиції, так і з боку комуністичної більшості була помітною логіка: хто керує промисловістю, той визначає економічну незалежність. Пов'язуючи контроль над ОПК з ідеєю суверенітету народний депутат та голова Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка Д. Павличко переконував, що загальносоюзна власність не відрізнялася від монархічного зазіхання Романових у царській Росії. Натомість перехід усіх природних багатств, господарських об'єктів, виробничих потужностей в тому числі й оборонної промисловості, під владу республіки обов'язково супроводжувався б не тільки економічними, а й політичними перемінами «на добро не лише українського народу, а й усіх народів СРСР [29].

Комуністична більшість визнавала проблеми з виробництвом товарів народного споживання. Обговорюючи кандидатури на посаду Голови Ради Міністрів Української РСР депутати неодноразово порушували майбутнього підприємств ОПК. Претендент на цю посаду, а згодом і Голова Ради Міністрів Української РСР В. Масол вбачав перспективи оборонного комплексу у розширенні внаслідок конверсії виробництва засобів комплексної механізації сільськогосподарських робіт, т. зв. «технічного переозброєння» агропромислового комплексу. Для цього пропонувалося передати для організації випуску товарів незадіяні виробничі споруди, перепрофілювати окремі підприємства і цехи базових галузей. Було окреслено амбітну розвивати передусім переробні галузі, харчової і легкої промисловості, збільшивши впродовж наступних 5 років випуск продовольчих товарів на 30,

а промислових товарів народного споживання на 50%, що мало вирішити питання дефіциту товарів, зокрема телевізорів, пральних машин, електропилососів. Цікаво, що навіть із конверсією питання задоволення попиту на легкові автомобілі оцінювали як невирішене впродовж наступних 10 років. На критичне зауваження щодо майбутнього великих підприємств, які можуть використовувати для цивільної продукції лише 20% своїх потужностей, В. Масол конкретної відповіді не дав, як і на запитання, які кроки повинен зробити уряд і парламент для проведення конверсії. По самій же республіці йшло зниження прибутку на мільярд рублів лише через зменшення обсягів виробництва. Подолати негативні наслідки такого стану речей була покликана конверсія виробництва товарів народного споживання. І лише після цього планувалось розробити програму соціального захисту працівників цих галузей [31].

Скорочення військового виробництва, потребувало програм конверсії із врахуванням специфіки заводів ОПК як на загальносоюзному так і на республіканському рівні [32]. Парламентарі висловлювали застереження, що руйнівні кризові явища, які охопили металургійну промисловість та метробудівництво, можуть охопити цілі райони, зорієнтовані на оборонну промисловість [33]. «Ми не можемо чекати, поки союзні відомства розроблять програму конверсії. Нашому Уряду необхідно взяти під контроль цю роботу і добитись частково перепрофілювання ряду оборонних підприємств на випуск споживчих товарів» [34], – наполягав депутат В. Маякін з «Групи 239». Наявні потужності підприємств важкого машинобудування та «оборонки» намагались використати для задоволення потреби села в техніці і обладнанні [35]. Наприклад, планувалось, що конверсія оборонних підприємств, які організовують виробництво устаткування для переробки і пакування молочних продуктів дозволить у найближчі роки повсюдно вирішити проблему молока у республіці [36].

В умовах «параду суверенітетів» попри формальний осуд рішення Естонії, Латвії та Литви про державний суверенітет після Декларації про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР розпочала розгляд питання про державний суверенітет. Зрештою, 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням конституційною більшістю голосів: 355 «за», було ухвалено остаточний текст Декларації про державний суверенітет Української РСР. Документ мав історичне значення, адже став по суті, програмою побудови незалежної держави. Парламентарі проголосили суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Положення про економічну самостійність було ключовим у Декларації та підкреслювало намір створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а за потреби ввести власну грошову одиницю. Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді, золотому запасі. Суверенітет не мислився лише як політичний акт – він мав економічну «підпору». Зрештою, у Декларації було закладено право України на створення власних Збройних Сил, органів держбезпеки та контролю над військово-промисловими підприємствами. Документом проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними й відкривалася тим самим легальна можливість перебрання владних повноважень республіканськими органами влади [37].

Під час обговорення положень Декларації активно підіймалось питання майбутнього підприємств ОПК на території Української РСР. Питання контролю над оборонними підприємствами напряду пов'язувалося з ідеєю суверенітету. Зокрема, проблеми конверсії ОПК в Народній Раді пропонували розглядати саме через призму Декларації, адже інтелектуальний, технічний потенціал ОПК був «надбанням всього народу України» та джерелом для

технічного прогресу республіки [38]. Під час обговорення, наприклад, звучали пропозиції, передачі у власність Української РСР всіх підприємств на її території. Натомість підпорядковані союзному Центру підприємства ОПК мали б сплачувати Україні щорічно обумовлені суми [39]. Уже згадуваний депутат І. Юхновський заявляв, що в умовах існування союзно-республіканських міністерств окремі функції, зокрема питання оборони, зовнішніх зносин та космічних досліджень можна було передати на загальносоюзний рівень [29]. Члени уряду заявляли депутатам про імовірну можливість створення комітету, який би займався питаннями передачі підприємств союзного підпорядкування в республіканське, і згодом налагодження та розвитку горизонтальних зв'язків. Це стосувалося автомобілебудування, всього машинобудування, зокрема оборонних галузей [40]. А на конверсії оборонних галузей планувались формування концернів та асоціацій [41]. До функцій союзного регулювання та фінансування пропонувалося віднести паливно-енергетичну програму, конверсію військово-промислового комплексу, питання стратегії та оборони, космічних проблем, екології та інших трансконтинентальних програм [42]. Ухвалений під впливом Декларації про державний суверенітет Закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 2 серпня 1990 р., як і сама Декларація послужили каталізаторами різного роду економічних та соціальних ініціатив, що стосувалися ОПК. Пропонувалося розробити законодавчі умови для організації спільних підприємств з провідними фірмами Заходу, передусім для виробництва товарів народного споживання. Використання у цивільній промисловості унікальних технологій ОПК оборонного комплексу мало вивести українську промисловість на «достойні позиції». На думку депутата С. Правденка з Народної Ради, це могло якоюсь мірою повернути народові мільярди, витрачені на гонку озброєнь [43].

І справді, у контексті проведення конверсії ОПК часто звучали заклики перегляду витрат на «оборонку». Депутат та довголітній політв'язень радянських концтаборів С. Хмара вважав, зменшення ОПК дало б змогу використати його колосальні потужності для соціального покращення життя народу [44]. З ним погоджувався і один із фундаторів «Народного Руху за Перебудову» економіст В. Черняк, який тоді був депутатом Верховної Ради СРСР. Зменшення «лавиноподібного руху державних витрат» зокрема на оборону на його думку єдиним шляхом виходу із соціально-економічної кризи. Поряд із введенням квот на оборонну продукцію слід було зменшувати інвестицій на дорогі і шкідливі програми, закрити та перепрофілювати нерентабельні підприємства [45]. Водночас для збереження економічної стабільності в умовах переходу на розрахунки з іншими країнами у вільноконвертованій валюті лунали пропозиції підвищення якості обладнання машинобудування та оборонному комплексу [42]. Водночас низку проблем ОПК пов'язували із незадовільним розвитком науково-технічного прогресу. Як приклад, серед ризиків можливого позбавлення вищих навчальних закладів пільг були вказані загрози зниження якості науково-дослідних робіт для підприємств. «Ми вже і так відстали навіть у вирішенні деяких питань військово-промислового комплексу. Війна в Перській затоці це показала» [46], – звучало на одному із засідань. Цікаво, що згадки про підприємства ОПК на території України лунали і під час розгляду зовнішньополітичних питань. Так під час обговорення реакції парламенту на конфлікт між Іраком та Кувейтом на початку серпня 1990 р. в межах дискусії депутати погоджувались, що зброя, та військова техніка, яка виробляється на підприємствах України, не повинна постачатися в Ірак. Водночас депутат і один із лідерів Народної Ради В. Чорновіл наголошував, що Ірак свого часу був «нагодований» зброєю з Радянського Союзу, а суверенній Україні слід відмежуватись від цього акту агресії [47].

У контексті Декларації про державний суверенітет Української РСР особливе місце займало обговорення права на існування на території України власних Збройних Сил. Активні поборники цієї ідеї з демократичної опозиції вбачали у незалежній економіці разом з власними інститутами влади та контролем над армією реальний суверенітет. Як таку, що суперечить Декларації про державний суверенітет пропонувалось розглядати роботу Міністерства оборони СРСР на території України. Зокрема, мова йшла про будівництво об'єкта «431» – арсеналу боєприпасів артилерійсько-стрілецької зброї на території районів Кіровоградської та Черкаської областей [48]. У таких умовах важливість існування армії обґрунтовувалась передусім економічними чинниками: Україна давала в державний бюджет СРСР 20 млрд карбованців, які йшли на оборону, утримання управління та інші програми. Натомість у випадку перспективи існування «з економічної точки зору» Збройних Сил Української РСР у чисельності 200 тис. особового складу, республіка витрачала б лише 2 млрд карбованців – приблизно 1% від валовою національного продукту [49]. Поряд з проблемою створення власної армії, характеру її організації, способу застосування, управління, матеріально-технічного забезпечення, зрештою мети і завдань в умовах війни з гіпотетичним супротивником [50, с. 3–7] розглядалися питання розвитку ОПК. Центральною у прагненні відходу від Москви стала проблема проходження служби українців включно на території Української РСР [51], а також підпорядкування командування і формування військових частин республіканським органам влади. Показово, що в умовах «Революції на граніті» – акції студентського голодування в жовтні 1990 р. очільнику Ради Міністрів Української РСР В. Масолу дорікали незадовільною роботою з перепідпорядкування підприємств оборонного профілю уряду Української РСР [52].

У Концепції програми переходу до ринкової економіки пропонувалося передбачити програму конверсії, яка б мала допомогти підприємствам ОПК безболісно увійти на ринок, щоб не «розгубити кадри, не занапастити виробництво» [53]. Участь підприємств оборонного та будівельного комплексу республіки у виготовленні обладнання для будівництва об'єктів агропромислового комплексу пропонувалося зафіксувати законодавчо [54]. За словами в.о. Голови Державного комітету УРСР по економіці В. Антонова, мало відбутися перепрофілювання підприємств групи «А» на випуск технічно складних товарів, технічного переозброєння з максимальним використанням можливостей спеціалізованих галузей промисловості [55]. Цікаво, що у цей же час голова Комісії Верховної Ради Української РСР з питань планування, бюджету, фінансів і цін А. Печеров наголошував на відсутності підстав для структурної перебудови на підприємствах оборонного комплексу, де приріст виробництва продукції групи «А» передбачався на рівні 3,2%. Попри очікуваний ріст виробництва товарів народного споживання на 9,2%, це було надто малим в загальному обсязі виробництва продукції в цій галузі [56]. Поряд з цим невирішеним залишалося питання пріоритетності виконання підприємствами ОПК державного замовлення: союзного над республіканським, чи навпаки. Невиконання якогось з них загрожувало трудовим колективам щонайменше позбавленням премій та ставило їх керівників у невизначене становище [57].

До моменту здобуття Україною незалежності на території країни функціонувало 3594 підприємства, які виробляли продукцію військового призначення та подвійного використання, із загальною кількістю персоналу близько трьох мільйонів осіб. У виробленні безпосередньо військової продукції брало участь майже 700 підприємств, зокрема 205 виробничих 30 об'єднань і 139 науково-виробничих об'єднань із загальною кількістю персоналу 1,45 мільйона осіб [58]. З огляду на перехід до ринкових відносин

та складну соціально-економічну ситуацію пропонувалося провести роздержавлення низки підприємств. Першочергово це мало стосуватися збиткових підприємств та нерентабельних радгоспів. За державою мали ж залишатися не тільки енергетика, залізничний, повітряний транспорт, зв'язок, оборонний комплекс, а й важке машинобудування, вугільна і хімічна промисловість, чорна і кольорова металургія [59]. Постановою парламенту «Про захист суверенних прав власності Української РСР» від 29 листопада 1990 р. № 506-ХІІ [60], був установлений мораторій на будь-які зміни форм власності і власника державного майна, ініціаторами та учасниками яких були органи державної влади та управління. Під час обговорення Закону про обмеження монополістичної діяльності, розвиток конкуренції навесні 1991 р. більшість депутатів погоджувалась з тим, що підприємства оборонного комплексу, які виготовляють зброю не можуть підлягати роздержавленню чи демонополізації [61].

В умовах реалізації положень Декларації про державний суверенітет чимало депутатів як з боку демократичної опозиції, так і з боку комуністичної більшості наполягали на націоналізації підприємств оборонного комплексу, підпорядкування їх парламенту [62], а також проведення конкретної науково-обґрунтованої конверсії з тим «щоб не виготовляти непотрібну продукцію». «Не треба випускати танки, нехай на танковому заводі в Харкові люди краще отримують зарплату, сидять дома, в'яжуть і розказують одне одному анекдоти. Ми не будемо витрачати метал на танки для Хусейна, а збережемо його для іншої продукції» [63], – заявляв депутат від «Народної Ради» І. Валеня.

Однак іноді складалось враження, що перебіг конверсії на підприємствах ОПК не був відомий і самим міністрам. Так В. Фокін, який прийшов на заміну В. Масолу під час одного із засідань парламенту не міг відповісти депутатам, скільки коштів із бюджету України припадає на ОПК [64]. Як заявляв заступник голови парламентської комісії з питань

економічної реформи і управління народним господарством М. Швайка, загальносоюзна підпорядкованість підприємств ОПК збагачувала союзний Центр, а аж ніяк не казну України. «Уряд нещодавно надіслав в комісію інформацію, в якій перераховуються різні галузі, а про військові сказано, що це «таємна інформація». Відтак ми нічого про ці підприємства й не довідалися» [65], – заявляв він. Зрештою Міністерство фінансів у травні 1991 р. у відповіді на депутатський запит повідомило, що виділення коштів до бюджету України для фінансування як ОПК та Збройних Сил, розташованих на території республіки, не передбачається. Досі для здійснення цих та інших загальнодержавних заходів і програм використовувались у вигляді відрахувань в розмірі 22% від прибутку підприємств союзного та республіканського підпорядкування, 50% надходжень від реалізації державної позики, X% податку з продажів, а також надходжень від зовнішньоекономічної діяльності [66].

У подальшому риторика народних депутатів Української РСР щодо необхідності цілковитої незалежності від союзного Центру лише посилювалась. Комуністичну більшість, яка по суті стала ситуативним союзником під час ухвалення Декларації про державний суверенітет депутати від демократичної опозиції звинувачували у свідомому обмані народу України, збереженні «панування комуністичної олігархії, військово-промислового комплексу, реакційного генералітету і звичайної місцевої мафії», та перетворенні Декларації на «пустий звук» для збереження привілеїв і свого панування [67]. Не інакше як невдало закамуюльовану обіцянку суверенітету республікам та лицемірство розцінювався Ново-Огарьовський проєкт договору про збереження радянської імперії «захищеної успадкованими від попередньої автократичної системи армією, КДБ, МВС і КПРС, гіпертрофованим військово-промисловим комплексом» [68]. У таких дискусіях та розгляді питань навколо майбутнього контролю над

виробництвом продукції на підприємствах ОПК [69] відбулось призначення 21 травня на посаду Державного міністра з питань оборонного комплексу і конверсії В. Антонова – першого заступника голови Державного комітету УРСР по економіці [70]. Однак довго йому попрацювати на цій посаді в рамках старої держави не вдалося. 24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено Постанову та Акт проголошення незалежності України. З відновленням незалежності перед керівництвом молодшої Української держави постало питання захисту її суверенітету й територіальної недоторканності. Для створення цілісної боєздатної структури, спроможної забезпечити оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, потрібно було виконати велику й складну роботу. Відтак у перші місяці після здобуття незалежності держава вживала заходів щодо нормативного закріплення власності держави стосовно підприємств, установ та організацій, зокрема ОПК, та забезпечення їхнього належного державного управління. Цьому помагав досвід, отриманий під час проведення роботи над відмежуванням від союзного Центру в рамках реалізації положень Декларації про державний суверенітет.

Висновки. Отож, аналіз діяльності Верховної Ради УРСР у сфері оборонно-промислового комплексу в умовах прийняття Декларації про державний суверенітет дозволяє стверджувати, що саме на межі 1990–1991 рр. було закладено основу для входження підприємств ОПК у майбутню систему безпеки незалежної Української держави. Підпорядковані союзному Центру підприємства оборонного сектору на території Української РСР у цей час розглядались не лише як економічна чи військова категорія, але й стали фактично одним із політичних чинників укріплення державного суверенітету. Учасники політичних дебатів з демократичної опозиції та комуністичної більшості маючи різні цілі досягнули своєрідного консенсусу у необхідності вибудовування незалежної від союзного центру системи ОПК, що стало

важливою складовою державної політики безпеки ще до офіційного відновлення незалежності України. Водночас реальних механізмів швидкої трансформації, зокрема реалізації процесу конверсії оборонних підприємств не було, що в умовах централізації доходів у союзному бюджеті ускладнювало процеси модернізації.

Список використаних джерел

1. Головка В.В. Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Voienno_promyslovyj_kompleks (дата звернення: 10.07.2025).
2. Горбулін В.П. Оборонна політика України на початку ХХІ століття: монографія / В.П. Горбулін (кер. авт. кол.), Київ: Інтертехнологія, 2009. 104 с.
3. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. 3-тє вид. Київ : Брайт Букс, 2023. 243 с.
4. Волович О. Український ОПК в умовах «гібридної війни» з Росією. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/opk1/> (дата звернення: 12.07.2025).
5. Бадрак В. Создание оборонного щита Украины. Конструкторы и менеджеры. ЦДАКР. Киев, 2018, 161 с.
6. Бадрак В., Гончаров С., Міхненко А. Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження / за заг. ред. В. Бадрака. Київ : ЦДАКР, 2014. 192 с.

7. Бадрак В., Згурець С. Як змінився оборонний потенціал України за 5 років війни: здобутки і виклики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29678050.html> (дата звернення: 10.07.2025).
8. Бондарчук Р. Можливості оборонно-промислового комплексу України в системі національної безпеки. Київ: НІСД. 2010. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/251/> (дата звернення: 10.07.2025).
9. Сальнікова О. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=706> (дата звернення: 11.07.2025).
10. Гмиря В.П., Нікітченко В.І., Костюк О.О. Оборонна промисловість України та її роль у забезпеченні безпеки і оборони держави. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2024. Вип. 20(2). С. 65-71. DOI: <https://doi.org/10.37701/dndivsovt.20.2024.09>
11. Шемаєв В., Онофрійчук А., Толок П. Стан та пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу України в умовах дії воєнного стану. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*. 2022. Vol. 12, No. 4, 46-55. <https://doi.org/10.33445/sds.2022.12.4.5>.
12. Амоша О.І. Деякі концептуальні пропозиції Інституту економіки промисловості НАН України щодо підтримки та розвитку вітчизняної промисловості під час воєнного стану та повоєнної неоіндустріальної модернізації. *Вісник економічної науки України*. 2023. № 1 (44). С. 161-183. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/194481>
13. Рижих В. М., Богуцький П. П. Щодо першочергових заходів удосконалення організації державного управління оборонним сектором економіки України. *Наука і оборона*. 2021. № 1. С. 40–47. <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2021-14-1-40-47>

14. Полторак С. Т. Державне планування та прогнозування функціонування військово-промислового комплексу *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 5. С. 110–112
15. Дричик В. М. Організаційно-правове забезпечення воєнної безпеки в системі публічного управління. *Інвестиції: практика і досвід*. 2023. № 17. С. 153–158. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.17.153>
16. Левчук О. Тенденції у розвитку ОПК України та здійснення оборонних закупівель в умовах відбиття збройної агресії РФ проти України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2024, № 2(81). С. 34–40. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-2-81/34-40>
17. Письменний О., Кречко С., Бестюк А. Розвиток ОПК України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Social Development and Security*. 2024. Вип. 14. № 2. С. 74–81. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.2.8>
18. Кам'янецька О. Стан та перспективи розвитку оборонно-промислового комплексу України в системі формування національного суверенітету. *Вісник Донецького національного університету: Серія «Економіка і право»*. 2015. Вип. 1, С. 143–148.
19. Бегма В. М. Військово-технічна та оборонно-промислова політика України в сучасних умовах : аналіт. доп. Київ, 2013. 112 с.
20. Шевцов А.І., Боднарчук Р.В. Концептуальні підходи до реалізації моделі інноваційного розвитку оборонно промислового комплексу України. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 156–163.
21. Куцька О. М. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. № 43 (1). С. 25–42. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2022-43-1-25-42>

22. Звонко І. М. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності (1990-ті роки). *Культурологічний альманах*, 2023. Вип. 2 (Вересень) С. 58–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.8>
23. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К – М. 792 с.
24. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костири. Київ: МАУП, 2006. 696 с.
25. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України ; Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2016. 796 с.
26. Доповідна КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Н. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР. 22 липня 1988 р. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 127–130.
27. Засідання Верховної Ради Української РСР. 15 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/150690_45.htm (дата звернення: 10.07.2025).
28. Чому Україні вкрай необхідна воєнна реформа? *Національна безпека і оборона*, 2000. № 1 С. 9.
29. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 травня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/290590_21.htm (дата звернення: 10.07.2025).



30. Засідання Верховної Ради Української РСР. 28 травня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/010690_28.htm (дата звернення: 10.07.2025).
31. Засідання Верховної Ради Української РСР. 25 червня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/250690_46.htm (дата звернення: 10.07.2025).
32. Засідання Верховної Ради Української РСР. 27 червня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/270690_50.htm (дата звернення: 10.07.2025).
33. Засідання Верховної Ради Української РСР. 5 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/050790_56.htm (дата звернення: 10.07.2025).
34. Засідання Верховної Ради Української РСР. 20 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/200790_73.htm (дата звернення: 10.07.2025).
35. Засідання Верховної Ради Української РСР. 26 червня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/260690_48.htm (дата звернення: 10.07.2025).
36. Засідання Верховної Роди Української РСР. 24 травня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/240590_15.htm (дата звернення: 10.07.2025).
37. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 13.07.2025).
38. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 червня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/290690_55.htm (дата звернення: 10.07.2025).

39. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 червня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/290690_54.htm (дата звернення: 10.07.2025).
40. Засідання Верховної Ради Української РСР. 16 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/160790_67.htm (дата звернення: 10.07.2025).
41. Засідання Верховної Ради Української РСР. 18 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/180790_70.htm (дата звернення: 10.07.2025).
42. Засідання Верховної Ради Української РСР. 25 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/250790_78.htm (дата звернення: 10.07.2025).
43. Засідання Верховної Ради Української РСР. 23 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/230790_75.htm (дата звернення: 10.07.2025).
44. Засідання Верховної Ради Української РСР. 19 липня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/190790_72.htm (дата звернення: 10.07.2025).
45. Засідання Верховної Ради Української РСР. 10 жовтня 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/101090_11.htm (дата звернення: 11.07.2025).
46. Засідання Верховної Ради Української РСР. 13 травня 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/130591_49.htm (дата звернення: 10.07.2025).
47. Засідання Верховної Ради Української РСР. 2 серпня 1990 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/020890_90.htm (дата звернення: 11.07.2025).

48. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 листопада 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/211190_40.htm (дата звернення: 11.07.2025).
49. Засідання Верховної Ради Української РСР. 13 липня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/130790_65.htm (дата звернення: 10.07.2025).
50. Шкідченко В.П. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки і погляд у майбутнє. *Наука і оборона*, 2000. № 4. С. 3–7.
51. Засідання Верховної Ради Української РСР. 8 жовтня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/081090_08.htm (дата звернення: 11.07.2025).
52. Засідання четверте Верховної Ради Української РСР. 2 жовтня 1990 року. http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/021090_04.htm (дата звернення: 11.07.2025).
53. Засідання Верховної Ради Української РСР. 31 жовтня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/311090_27.htm (дата звернення: 11.07.2025).
54. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 жовтня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/171090_17.htm (дата звернення: 11.07.2025).
55. Засідання Верховної Ради Української РСР. 20 грудня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/201290_62.htm (дата звернення: 11.07.2025).
56. Засідання Верховної Ради Української РСР. 24 грудня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/241290_63.htm (дата звернення: 11.07.2025).

57. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 грудня 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/171290_55.htm (дата звернення: 11.07.2025).
58. ОПК, який Україна втратила... *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/opk-jakij-ukrajina-vtratila.html> (дата звернення: 12.07.2025).
59. Засідання Верховної Ради Української РСР. 1 листопада 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/011190_28.htm (дата звернення: 11.07.2025).
60. Про захист суверенних прав власності Української РСР : Постанова Верховної Ради Української РСР від 29.11.1990 № 506-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/506-12/ed19901129#Text> (дата звернення: 13.07.2025).
61. Засідання Верховної Ради Української РСР. 12 травня 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/120591_47.htm (дата звернення: 12.07.2025).
62. Засідання Верховної Ради Української РСР. 26 березня 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/260391_30.htm (дата звернення: 12.07.2025).
63. Засідання Верховної Ради Української РСР. 16 квітня 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/160491_33.htm (дата звернення: 12.07.2025).
64. Засідання Верховної Ради Української РСР. 8 лютого 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/080291_08.htm (дата звернення: 12.07.2025).
65. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 квітня 1991 року.
URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/170491_35.htm (дата звернення: 12.07.2025).

66. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 травня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/170591_56.htm (дата звернення:
12.07.2025).
67. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 червня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/210691_74.htm (дата звернення:
12.07.2025).
68. Засідання Верховної Ради Української РСР. 27 червня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/270691_79.htm (дата звернення:
12.07.2025).
69. Засідання Верховної Ради Української РСР. 27 червня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/270691_80.htm (дата звернення:
12.07.2025).
70. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 травня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/210591_57.htm (дата звернення:
12.07.2025).